

Niezapomniane spotkania

Barwna postać Seraji Szapszała utrwalona została we wspomnieniach osób, które miały okazję się z nim zetknąć.

Wśród zapisanych relacji szczególne znaczenie mają te, które pochodzą z ostatnich lat życia karaimskiego hachana, spędzonych w trudnych realiach Związku Radzieckiego. Dokumentują one jego losy, ale również odsłaniają kulisy ówczesnej rzeczywistości. Osoba Szapszała i jego naukowe dokonania w latach stalinowskich objęte bowiem zostały w ZSRR informacyjnym embargiem. Do 1956 r. w oficjalnych publikacjach pisano o nim bądź negatywnie, bądź też w ogóle. Tym cenniejsze są zatem przekazy pochodzące od osób, które reprezentowały zgoła inną Rosję niż ta, która kształtowana była przez aparat ideologicznej propagandy. Dysponujemy dwiema takimi relacjami sporządzonymi przez przedstawicieli środowisk niezależnych: historyka Aleksandra Niekricza i archeologa Georgija Fiedorowa.

Pierwszy z nich zasłynął wydaną w 1965 r. książką *22 июня 1941 г.* („22 czerwca 1941 r.”) piętnującą błędy przywódców ZSRR, a zwłaszcza Stalina, w przededniu i początkowym okresie wojny. Książka ta wywołała ożywioną dyskusję i doczekała się tłumaczeń na inne języki (polski przekład ukazał się w 1967 r.). Niebawem jednak pod naciskiem aparatu partyjnego publikacja ta została oficjalnie skrytykowana i wycofana z bibliotek, zaś sam autor usunięty z partii. Jego badania naukowe poddane zostały ostrej ingerencji cenzury. W 1976 r. wykorzystując swoje żydowskie pochodzenie udało się Niekriczowi uzyskać zgodę na opuszczenie ZSRR. Osiedlił się początkowo w Wielkiej Brytanii, a następnie w USA, gdzie wykładał na Uniwersytecie Harvarda. W 1978 r. opublikował pracę *Наказанные народы* („Ukarane narody”) traktującą o stalinowskiej deportacji do Azji Środkowej w latach 1943-1944 rden-

nej ludności Krymu, Kaukazu i Kałmucji. Rok później, w 1979 r., ukazały się jego wspomnienia zatytułowane *Отрешись от страха. Воспоминания историка* („Porzucić strach. Wspomnienia historyka”). Najgłośniejszą jego publikacją była opracowana wspólnie z Michaiłem Hellerem synteza dziejów państwa radzieckiego *Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней* („Utopia u władzy. Historia Związku Radzieckiego od roku 1917 r. do naszych dni”). Została ona wydana na Zachodzie w 1982 r., a następnie wielokrotnie wznawiana i przekła-

dana na inne języki (w Polsce poza zasięgiem cenzury była najczęściej przedrukowywana pozycja o historii ZSRR). Niekricz zmarł w Bostonie w 1993 r.

Drugi z przyjaciół (poznali się jeszcze podczas studiów w uniwersytecie moskiewskim), Georgij Fiedorow, był cenionym archeologiem i osobą z niemałym talentem literackim. Brał udział w wykopaliskach odkrywa-

jących dawny Nowogród, a następnie prowadzonych nad Dniestrem i Dunajem. Był autorem nie tylko prac naukowych z dziedziny archeologii, ale również beletrystyki. Jego powieści i opowiadania przyniosły mu członkostwo w PEN-Clubie. Towarzyszką życia była znana reżyserka i filmowiec Marianna (Maja) Roszał-Strojewa. Ich otwarty dom był miejscem, gdzie gromadziła się intelektualna i artystyczna elita Rosji. Fiedorow dał się poznać jako rzecznik praw obywatelskich, protestował m.in. przeciwko represjom skierowanym wobec Tatarów Krymskich i ich nieformalnemu liderowi Mustafie Dżemilewiew. Podczas prowadzonych pod swoim kierunkiem prac archeologicznych zatrudniał dysydentów wypuszczanych z obozów pracy, bądź osoby zwalniane i nieprzyjmowane do pracy za prze-

Karaimskiego uczonego wspominają niezależny historyk Niekricz i archeolog Fiedorow

konania. Dzięki temu wielu z nich zostało uratowanych od kolejnych represji pod zarzutem „uprawiania pasożytnictwa”. Zmarł w Londynie, dokąd przeniósł się na dwa lata przed śmiercią, w tym samym roku, co Aleksander Niekricz.

Obaj zetknęli się z Szapszałem w Wilnie w 1947 r. po tym, gdy odmówiono mu możliwości wyjazdu do Polski i pozbawiono środków do życia. Dzięki zabiegom Niekricza i Fiedorowa ostatecznie po kilku latach uznano Szapszałowi tytuł naukowy i przyznano status starszego pracownika naukowego Instytutu Historii i Prawa Akademii Nauk Litewskiej SRR oraz prawo do emerytury. Nie udało się natomiast uchronić stworzonego przezeń karaimskiego muzeum od likwidacji w 1951 r. Z rodziną Fiedorowów połączyły Seraję Szapszała ciepłe więzy sympatii. Korespondował z nimi i odwiedzał podczas swych pobytów w Moskwie.

Prezentowany tu tekst Fiedorowa pt. *Zagadka Szapszała* jest fragmentem jego opowiadania *Pyma* („Ruta”), ogłoszonego pierwotnie na łamach czasopisma literackiego „Новый мир”, a w 1963 r. w zbiorze *Дневная поверхность* („Odkryta powierzchnia”). Książka ta traktująca o odkrywaniu dawnych historycznych kultur ukazała się już po śmierci Seraji Szapszała. Ale i tak stanowiła przełamanie pewnego tematu tabu. Wydana została w moskiewskim wydawnictwie literatury dziecięcej i młodzieżowej. Wymogło to na autorze przyjęcie określonej konwencji traktowania tematu dotyczącego Szapszała i jego zbiorów. W opowiadaniu nie ma zatem słowa o działaniach władz wobec jego osoby oraz muzealnej kolekcji. Fiedorow

lakonicznie wzmiankuje o jego położeniu, pisząc: „podziękowano mu, mianowano kustoszem, ale przydział wymaganego dla muzeum pomieszczenia opóźniał się”. Ekscytująca orientalna atmosfera panująca w domu Szapszała i autentyczny szacunek wobec jego postaci przebijają z kart opowiadania Georgija Fiedorowa.

Owe głębokie zafascynowanie „Żory” (bo to właśnie o niego chodzi) potwierdza drugi tekst, autorstwa Aleksandra Niekricza, *Гахан караймский Хаджи Серая Шапшал* („Hachan karaimski Hadży Seraja Szapszał”). Pochodzi on ze wspomnianej już książki *Опрешишь от страха*, wydanej w Londynie w 1979 r. Zawiera szereg interesujących szczegółów faktograficznych dotyczących losów Szapszała po 1944 r. W tym przypadku autor pisząc na emigracji, nie musiał liczyć się z krępującym gorsetem cenzury i swobodnie wypowiadał się o położeniu karaimskiego uczonego. Jakże wymownie brzmią słowa: „Gdyby nie pomoc karaimskiej gminy, Szapszała i jego żonę czekałaby głodowa śmierć. Tak odwdzięczyło mu się państwo radzieckie!” Z nieskrywaną sympatią odniósł się Niekricz do osoby Seraji Szapszała i wartości, które reprezentował w swym długim życiu. Warto pamiętać, że w trudnych czasach epoki Stalina i Chruszczowa byli w ZSRR ludzie, którzy zachowywali i publicznie wyrażali wobec postaci Szapszała swój głęboki szacunek i uznanie.

Mariusz Pawelec

Zagadka Szapszała

W obszernym, niezbyt jasno oświetlonym pokoju było bardzo przytulnie, pachniało kawą i przyprawami. U góry kołysał się wykonany z brązu damasceński żyrandol. Miał kształt okrętu, z niebieskimi szklanymi iluminatorami i misternie wykonanymi ażurowymi burtami. Przenikające przez nie światło kładło się na podłodze dziwnymi, leniwie przemieszczającymi się falami. Jasno było

tylko pod żyrandolem. Resztę pokoju krył półmrok. Z ciemnego kąta swój utrwalony na teksturze uśmiech słał ceremonialnie przyodziany japoński samuraj, w pełnej zbroi. Za czarnym dębowym stołem całą ścianę pokrywał ciemnoczerwony choraskański¹ dywan. Delikatnie połyskiwały na nim klingi zakrzywionych tureckich szabel, perłowe inkrustacje na kolbach muszkietów.